

Op het scherp van de snede

Een groepsdynamische terugblik op de Covidpandemie.

Wie had kunnen voorspellen wat er gebeurde in het begin van het jaar 2020? De Covidpandemie in 2020 en 2021 deed onze levens wankelen en zorgde voor immense stress en grote opschudding in onze maatschappij. Nu, ruim drie jaar na het begin van de pandemie, blikt Monique Leferink op Reinink terug en staat ze stil bij de groepsdynamische processen die zich in deze crisistijd afspeelden in onze maatschappij.

Door Monique Leferink op Reinink

In februari 2020 werd in Nederland de eerste coronabesmetting vastgesteld, in Brabant. Een verrassing, omdat iedereen dacht dat het in China opgedoken virus aan ons voorbij zou gaan. In maart 2020 vond de eerste 'intelligente lockdown' plaats. In totaal zijn er vier lockdowns geweest met tussentijds, in meer of mindere mate, een meer open samenleving. In december 2020 werden de mondkapjes verplicht gesteld, in januari 2021 kwam er een avondklok en in de zomer van 2021 was de QR-code overal verplicht. Er ontstond steeds meer polarisatie tussen voor- en tegenstanders van vaccinatie en van de door de regering ingestelde maatregelen (mondkapjes, QR-code), tussen jongeren en ouderen, tussen sociaal zwakkeren en goeude burgers. De consequenties van de pandemie werden zichtbaar op vele terreinen: het bedrijfsleven, waar grote verliezen werden geleden vanwege de gesloten deuren, musea en theaters (70% minder kaartverkoop), sportfaciliteiten, scholen en universiteiten. Ook veel ZZP'ers gingen ten onder. Voor de GGZ had het virus uiteraard ook ingrijpende consequenties, veel patiëntcontacten en teambijeenkomsten werden omgezet in online contacten. De rationale achter de besluiten van de regering was niet altijd duidelijk of inconsequent wat tot veel

onvrede leidde. In de samenleving ontstonden polarisatie en conflicten vanuit deze heersende onvrede. Velen voelden zich eenzaam, het onderwijs schoot tekort en er was een toename van huiselijk geweld. Een en ander leidde tot tal van vaak grimmige protesten en legde de onderliggende kwetsbaarheid van onze samenleving bloot.

Oude ‘containers’ als gezin, werkplek, kerk en vereniging brokkelen steeds verder af

Wat was hier groepsdynamisch aan de hand? De onrust, rellen en protesten wezen op een onontkoombare en heftige maatschappelijke groepsdynamiek. Welk patroon zagen we? Hoe was dit te verklaren? Na enige reflectie en het bestuderen van literatuur werd mijn hypothese dat veel containende functies in de maatschappij al langere tijd aan erosie onderhevig waren en dat het trauma en de existentiële crisis die de Covidpandemie teweeg bracht, leidden tot steeds verdere regressie.

Containing

Containing bevat het woord *contenir*, dat vasthouden betekent. Het begrip is verwant aan het wat bekendere begrip ‘holding’. Wilfred Bion introduceerde in 1970 het begrip ‘containing’. Bion was in WO I tank-officier en overleefde door de bescherming van zijn tank. Dit heeft hem het belang doen inzien van een ‘container’ of ‘containment’. Hij introduceerde het begrip in de thera-

peutische relatie, waarin de therapeut, als een voldoende goede moeder of vader, de overweldigende gevoelens van het kind begrijpelijk en dragelijk maakt, het kind ‘containment’ biedt. Hierdoor leert het kind zijn/haar eigen gevoelens te verdragen. Maar ook een organisatie of instituut kan een containende functie hebben, zoals het gezin, de werkplek, de kerk, een buurthuis of vereniging.

Deze oude ‘containers’ brokkelen evenwel steeds verder af: in 2021 groeide 20% van de kinderen op in een gebroken gezin en meer dan de helft van de mensen behoort niet meer tot een kerkgemeenschap of ander religieus verband (CBS). En ons werk wordt steeds instrumenteler: mensen hoppen gemakkelijker van baan naar baan, zonder zich werkelijk te binden (Hertz, 2020).

In de nu volgende pagina’s wil ik stilstaan bij een aantal onmiskenbare ontwikkelingen die al langere tijd een negatieve invloed hebben op de ervaren containment. Vervolgens zal ik uiteenzetten hoe er mede door deze afbrokkelende containment tijdens de pandemie een aantal regressieve verschijnselen zichtbaar waren naast de dynamiek van Bions *basic assumptions*. Ten slotte zal ik kort verschillende vormen van leiderschap noemen en hun invloed op maatschappelijke processen. Dit stuk is vooral een essay, een persoonlijke visie.

De volgende factoren hebben mijns inziens al langere tijd een negatieve ontwikkeling op de ervaren containment.

Kapitalisme: in onze neokapitalistische maatschappij staat de markteconomie en het streven naar winst centraal. Dit zorgt

voor concurrentie, consumentisme en een tweedeling tussen winners en verliezers. Door de markteconomie komt containing onder druk te staan: denk aan de prestatiedruk in de ggz waardoor er wordt bezuinigd op overlegmomenten. De productie staat immers centraal bij de zorgverzekeraars. Dat het schrappen van 'dure' overlegmomenten ten koste gaat van de containment van het team is iets waar maar zelden bij wordt stil gestaan. En als dit al gedaan wordt, lijkt er weinig mogelijkheid het tij te keren. Ook de overheveling van de Jeugdzorg naar de gemeenten bracht veel discontinuïteit, onvrede en chaos. Vervolgens probeerde men een andere oplossing te bedenken, of, zoals recent openbaar werd gemaakt, veel jongeren weg te houden uit de hulpverlening, waarmee het kind met het badwater lijkt te worden weggegooid. Immers: bij de mogelijke oorzaken van de toenemende hupvraag onder jongeren wordt niet of nauwelijks stil gestaan. Ook op andere belangwekkende functies wordt bezuinigd: zo zijn er grote tekorten bij de politie en in de zorg.

Globalisatie: mensen staan wereldwijd steeds meer met elkaar in contact en zijn steeds afhankelijker van elkaar. Naast de voordelen die dit biedt (meer keuzemogelijkheden, de mogelijkheid tot groei, uitwisseling en verdere internationale contacten) heeft dit gegeven ook zijn keerzijde. Dat onze afhankelijkheid van het Russische gas tot problemen kan leiden werd door de inval van Rusland in Oekraïne al duidelijk. De grootste chipfabriek staat in Taiwan, dus mocht China ooit Taiwan blokkeren, dan heeft dat grote gevolgen voor de levering van chips, en zonder chips geen medische

apparatuur, telefoons, wasmachines, auto's, enzovoort.

Door de globalisatie is er een overvloed aan informatie en zijn er steeds meer keuzemogelijkheden. Dit roept ook de vragen op: welke keuze wil ik maken, bij wie wil ik horen? En bij een crisis soms ook: wie neemt (internationaal) het voortouw? Waar staan we nu? Een en ander kan leiden tot een gevoel van gebrek aan containment en een identiteitscrisis, zowel individueel als in grotere verbanden. Teruggrijpen op nationalistisch gedachtegoed lijkt bij sommige groepen deze identiteitscrisis tegen te moeten gaan wanneer het basisvertrouwen is ondermijnd. En ten slotte leidt globalisatie tot concurrentie.

Digitalisering: door de digitalisering vervaagt tijd, ruimte en grenzen. Bovendien zijn digitale contacten vluchtig en vaak snel. In een onderzoek naar hersenfuncties bij ratten in een virtuele omgeving blijkt slechts de helft van de neuronen actief te zijn, in vergelijking met wanneer zij zich in een live omgeving bevinden. De vraag is dan natuurlijk of dit bij ons ook het geval is. Welke invloed heeft het frequent online zijn op onze hersenen en ons zelfgevoel? Virtueel lijkt het eenvoudiger ons in controle, zelfs machtig te voelen. In werkelijkheid is het zelfgevoel bij veelvuldige online contacten vaak veel brozer en ontbreken containment, grenzen en veiligheid.

De psychoanalytica Gillian Isaacs Russell onderscheidt *states of mind* van *states of being*. Zij beschrijft hoe al onze live relaties *states of being* zijn, ontstaan uit de vroege moeder-kindrelatie, waarbij geur- en tactiele perceptuele ervaringen het belangrijkste zijn

en het diepst in ons verankerd. Denk ook aan de aapjes van Harlow, die de voorkeur gaven aan een ijzeren moeder bekleed met een zachte vacht en slechts af en toe naar de andere moeder gingen die melk aanbood. Van belang is ook de vraag hoe digitalisering óns daadwerkelijk gaat helpen in plaats van dat wij voortgedreven worden door de eisen die digitalisering stelt. Of versterken wij continu elkaars geloof in een proces dat zichzelf in stand houdt?

Massamigratie: eind 2021 waren er 89,3 miljoen mensen op de vlucht, het dubbele aantal in vergelijking met tien jaar geleden. (www.unhcr.org/nl/2022/06/global-trends) Voor al deze mensen is er geen enkele containment, ook de integratie wordt vaak onvoldoende begeleid. Nogal eens speelt er angst dat migranten huizen en banen 'afpakken' van degenen die al in het land wonen. Het moeizame onderbrengen van de vluchtelingen in ons land spreekt boekdelen. Naar verwachting neemt het aantal vluchtelingen de komende jaren nogmaals zeer sterk toe, aan het begeleiden van de integratie lijkt weinig aandacht te worden besteed.

Bovengenoemde oorzaken leidden al langere tijd tot falende containment en deden de woede toenemen. Mensen voelden zich door gebrek aan een containende omgeving vaak niet meer gezien, gekend en erkend. Met het intreden van de Covidpandemie ontstond er naast de dreiging ontstaan door falende containment bovendien nog een existentiële dreiging. Mensen werden bang om ziek te worden, dood te gaan, geen controle meer te hebben, hun zaak of baan kwijt te raken, contacten kwijt te raken, financieel ten onder te gaan. Aanvankelijk leidde de pan-

demie tot een grote saamhorigheid, zoals bij aanvang van de meeste crises, maar naarmate de pandemie langer duurde en de impact groter was, kwam deze saamhorigheid onder druk te staan. Het gebrek aan containing, dat al grotendeels verloren was gegaan, werd steeds pijnlijker zichtbaar.

Regressie

Een en ander leidde tot regressie om te kunnen overleven. Falende coping en toenemende regressie deden zich vooral voor bij de zwakkere economische groepen. Hoe kwam deze regressie tot uiting? Tijdens de Covidpandemie zagen we mijns inziens de volgende regressieve verschijnselen.

Splitsing: tinten grijs verdwenen steeds meer. Zo moest de samenleving ofwel op slot, ofwel open, men was voor of tegen vaccinatie, voor of tegen het QR-beleid, het testen, de anderhalve meter afstand. De actiegroep Viruswaarheid deed zijn intrede onder de bevlogen leiding van Willem Engel. Het vermogen te mentaliseren verdween steeds meer, evenals empathie voor andersdenkenden. Zelfs onze premier Mark Rutte splitste door te zeggen 'Dit zijn allemaal idioten!', waardoor een grote groep mensen zich beledigd voelde en in de kou voelde staan.

Ontkennen: de ernst van de gevolgen door besmetting met het virus werd ontkend of niet serieus genomen ('Het is allemaal vreselijk overdreven'). Gevoelens van angst en kwetsbaarheid werden hiermee buiten de deur gehouden. Ook een tweede coronagolf werd door sommige mensen ontkend, testresultaten gezien als 'fout'.

Paranoïde angsten: paranoïde angst als reactie op een pandemie is gangbaar als we naar de geschiedenis kijken. Zo werd eind negentiende eeuw in Napels, ten tijde van de cholera-epidemie, gedacht dat de overheid het aantal arme mensen wilde doen verminderen (Kraaijvanger, 2020). Een 'complottheorie' die de oorzaak van ondragelijke angst zocht bij de gedoodverfde boosdoener: de overheid. Tijdens de Covidpandemie doken ook hier complottheorieën op: de regering werd gezien als een 'satanische bende', Sigrid Kaag zou een marionet zijn

*Wat we vaak vergeten
is dat onder paranoïde
angsten een verlangen
schuilt naar (vaak
geïdealiseerde) veiligheid*

van het World Economic Forum (WEF) en iedereen herinnert zich vast nog wel hoe Max van B. met een brandende fakkel voor het huis van Sigrid Kaag stond waarbij hij deze leus riep: 'Stop Satan, stop pedofilie, red de kinderen in Jezus naam.' Het mRNA-vaccin werd gezien als een middel waarmee de regering een nieuw soort mens wilde creëren. Zoals Nicolai (2021) in een lezing zei: wanneer er eenmaal sprake is van paranoïa doen feiten er niet meer toe, intenties bestaan niet meer of zijn altijd kwaadaardig. Wat wij, en zeker ook mensen op sleutelposities in de maatschappij, vaak vergeten is dat onder deze paranoïde angsten een verlangen schuilt naar (een vaak geïdealiseerde) veiligheid. Dit kunnen zien en van hieruit

beleid vormgeven is iets wat helaas nauwelijks gebeurt.

Projectie: wanneer eigen gevoelens niet of moeilijk onder ogen kunnen worden gezien, worden deze gevoelens soms wel gezien bij een ander individu of bij een groepering. Ik 'projecteer' dan de door mij ongewenste gevoelens op de ander of het andere. Wanneer ik bijvoorbeeld door een overmaat aan angst niet onder ogen kan zien dat de pandemie levensbedreigend is en vele doden kan veroorzaken, kan ik de ander als bedreigend ervaren en bijvoorbeeld de overheid zien als een groep mensen die genocide wil veroorzaken. Dit wordt projectie genoemd. Nelleke Nicolai (2021) heeft over projectie en over andere splitsingsfenomenen uitvoerig gesproken tijdens haar lezing voor het NVGP-congres. De internationaal bekende psychoanalyticus Vamik Volkan houdt zich in zijn werk al decennia bezig met nationale en internationale splitsings- en projectieve verschijnselen. Salvatore Vitale (2021) deed destijds in *Groepen* verslag van zijn werk.

Tunnelvisie: het is bij vermeende dreiging het gemakkelijkst om je af te sluiten voor de complexiteit van een probleem en je te richten op één of een paar in het oog springende problemen. Dat zagen we de regering heel duidelijk doen: de regering werkte samen met het OMT en richtte zich bij het omgaan met de pandemie op het aantal beschikbare ziekenhuis- en IC-bedden en daarnaast op de financiering van ondernemers, waarbij ZZP'ers en vele anderen buiten de boot vielen. Geen woord over de enorme maatschappelijke en/of psychische gevolgen van de pandemie en de opgelegde maatregelen.

Overmatige controle: zowel vanuit de regering als vanuit de burgers werd geprobeerd enige controle te houden. We zagen dit bij aanvang van de pandemie in de plotselinge hamsterdwang onder de bevolking, en vanuit de regering door het instellen van de QR-code. Controleren is een manier om krampachtig nog enige controle te voelen en zo een gevoel van machteloosheid tegen te gaan.

Woede: tijdens de Covidpandemie was er nogal eens sprake van een enorme woede, van rellen en protesten. Zelfs in de Tweede Kamer, waar Pepijn van Houwelingen dreigde: 'Er komen tribunalen!' GGD-medewerkers werden ervan beschuldigd 'volkerenmoord te plegen'. Winkeliers kwamen in opstand en gingen ertoe over zelf te bepalen wanneer zij hun winkels open deden.

Triangulatie: in tijden van crisis treedt gemakkelijk triangulatie op: gezamenlijk een andere 'vijand' aanwijzen waar de boosheid op wordt gericht. Zo blijkt dat tijdens de Covidpandemie het antisemitisme toenam. In 2021 registreerde het OM een toename van zo'n 53% in het aantal specifieke discriminatiefeiten tegen Joden: van 38 in 2020 naar 58 in 2021. Hierbij ging het om uitingen die specifiek als discriminatie strafbaar zijn gesteld, voornamelijk groepsbelediging en aanzetten tot haat (www.cidi.nl).

Regressie leidt veelal tot het in werking treden van de *basic assumptions* (Bion, 1961). Taakgerichtheid raakt op de achtergrond, emoties overheersen. De psychoanalyticus en groepsanalyticus Wilfred Bion ontwikkelde de theorie dat het gedrag van individuen in een sociaal systeem wordt gekenmerkt door twee verschillende

mentale instellingen. Hij noemde die *work-group mentality* en *basic assumption mentality*.

Bion noemt de volgende drie basic assumptions.

Fight/Flight: in deze regressieve modus beleeft men een bron van buiten als oorzaak van alle kwaad. Op spanning wordt gereageerd met massale agressie, als afweer van angst. Tijdens de Covidpandemie kwam de actiegroep Viruswaarheid regelmatig fel in opstand tegen de overheid. In januari 2021 waren er hevige 'avondklokrellen' waarin burgers zich tegen de politie keerden. Maar ook in het taalgebruik vinden we deze 'fight'-modus terug: 'vechten' tegen corona, ziekenhuizen die als 'frontlinies' werden omschreven, waarin bovendien de krijgsmacht werd ingezet. Ook de dreiging met 'tribunalen' past binnen dit kader.

Hopper beschrijft hoe er als reactie op trauma groepen zonder veel onderlinge band kunnen ontstaan

Dependency: in deze modus verwachten we alle heil van de (groeps)leider. We nemen niet of nauwelijks zelf initiatief, maar kijken naar de beoogde leider. Tijdens de Covidpandemie hoorde je nogal eens de opmerking: 'We hebben last van problemen maar de samenleving doet niets'. Wanneer in deze modus afhankelijkheidsbehoeften

onvoldoende worden bevredigd, ontstaat er gemakkelijk paranoia.

Pairing-off: in deze modus verwacht een groep alle heil van een geïdealiseerd paar en hoopt door dit paar gered te worden. Vormden Mark Rutte en Hugo de Jonge met hun regelmatige gezamenlijke optreden in televisie uitzendingen een dergelijk paar?

De psychoanalyticus en groepsanalyticus Earl Hopper voegde een vierde basic assumption toe aan de bovenstaande drie van Bion: **incohesion/massification**. Hopper beschrijft hoe er als reactie op trauma, amoëbe-achtige groepen zonder veel onderlinge band kunnen ontstaan. In deze onsamenvangende groepen proberen mensen te overleven door als het ware aan elkaar te kleven. De filosoof José Ortega Y Gasset beschreef in 1933 al iets dergelijks in zijn bekende boek *Opstand der horden*.

Claudia Nagel, professor Sociale Wetenschappen aan de VU, kwam met een vijfde basic assumption: **slachtofferschap**: het idee slachtoffer te zijn en het claimen van slachtofferschap, vaak geënt op een illusie van veiligheid. Als je slachtoffer bent geef je je autonomie en verantwoordelijkheid op. Dit slachtofferschap zagen we tijdens de Covidpandemie op verschillende niveaus: individueel, politiek, en nationaal. Een duidelijk voorbeeld is de actiegroep Viruswaarheid die mensen wilde overtuigen dat wij slachtoffers zijn van de overheid.

Leiderschap

Ten slotte wil ik nog kort stilstaan bij de verschillende vormen van leiderschap. In

tijden van crisis, dus ook tijdens een pandemie, kan het belang van adequaat leiderschap niet worden onderschat wanneer het gaat om het in voldoende mate bieden van containment.

Wanneer er geen of onvoldoende leiderschap is in tijden van crisis bestaat er het gevaar van het ontwikkelen van 'gangs'. Mark Stein (2021) betoogt in zijn essay dat in tijden van crisis, splitsing en projectie er gemakkelijk een devaluatie van autoriteit kan plaatsvinden en zich 'gangs' kunnen vormen. Deze gangs vertekenen de realiteit en creëren een nieuwe, valse, vaak ook psychotische realiteit (complottheorieën) waarmee de pijnlijke waarheid uit de weg gegaan kan worden en haat gemakkelijk gefaciliteerd wordt. Deze haatgevoelens zijn kenmerkend voor gangs. De gang wil niet kwetsbaar zijn. Ten tijde van de Covidpandemie lijkt er sprake geweest te zijn van gangvorming tijdens de vele rellen en protesten.

Autoritair (fight) leiderschap: een autoritair leider is alleen taakgericht, is vaak een onnipotente leider die slachtoffers bescherming lijkt te garanderen. Tegelijkertijd zien we dat onder een autoritaire leider gemakkelijk vrijheden worden ingeperkt, geweld wordt getolereerd, wetten en regels worden overtreden. Trekken van dit autoritaire leiderschap vonden we ook ten tijde van de Covidpandemie, waarin mijns inziens burgerlijke vrijheden gemakkelijk werden ingeperkt. Ook werd er wat het ingezette beleid betreft onvoldoende gekeken of het verkozen middel mogelijk niet erger was dan de kwaal. Zo gingen er vele levensjaren verloren doordat mensen zonder een Covidbesmetting niet de noodzakelijke medische hulp konden krijgen.

Adequaat leiderschap: naast de noodzakelijke taakgerichtheid heeft adequaat leiderschap oog voor de context en de emotionele onderstroom, zodat er sprake kan zijn van daadwerkelijke containment: containment van onzekerheid, angst, verdriet en boosheid. Ten tijde van de Covidpandemie was er sprake van massale rouw in de samenleving door naar schatting 38.000 coronadoden.

Aan rouw werd nagenoeg geen aandacht besteed. Een adequaat leider heeft zicht op deze en andere emotionele processen die er tijdens een crisis spelen en toont empathie. Daarnaast kan hij/zij ambivalentie verdragen. Ook het besef van de klassieke patstelling rond autonomie en afhankelijkheid die men vaak bij een externe dreiging ziet (een roep om duidelijke richtlijnen, maar verzet wanneer de leiding vervolgens directieven geeft) kan helpen passende interventies te doen (Daemen, 2020). Een adequaat leider kan meerdere gevoelens en visies laten bestaan naar aanleiding van ervaringen en daarnaar handelen (inclusiviteitsprincipe). Dit draagt bij aan containment en aan het tegengaan van polarisatie.

Ook heeft een adequaat leider het vermogen te verbinden. Een adequate, reparerende leider is zich bewust van het gevaar van regressie en stelt alles in het werk om de groepen die ontstaan zijn op een overkoepe-lende wijze met elkaar in contact te brengen door een beroep te doen op gedeelde waar-

den (Daemen, 2020). Het creëren van verbondenheid kwam tijdens de Covidpandemie voornamelijk door middel van burgerinitiatieven tot stand. Ten slotte misten het bieden van perspectief (er was geen plan of een steeds veranderend plan) en hoop.

Expertise inzetten

Dit waren zo mijn gedachten over mogelijke verklaringen van een aantal verschijnselen die we tijdens de Covidpandemie zagen. In feite heeft de Covidpandemie de kwetsbaarheid van de maatschappij duidelijk blootgelegd en zien we ook in deze tijd nog de gevolgen daarvan in een diepgeworteld wantrouwen naar de overheid, die tot uiting komt in onder meer de boerenprotesten, de voortdurende polarisatie waarvoor zelfs SIRE in een radio en televisiecampagne waarschuwt ('Verlies elkaar niet als polarisatie dichtbij komt') en woede die op tal van plekken gemakkelijk de kop opsteekt.

Als groepstherapeuten zouden we meer kunnen bijdragen aan maatschappelijke discussies. Daarnaast hebben we de kennis en kunde om anderen te helpen destructieve processen te voorkomen en cohesie te ontwikkelen en/of te versterken. De NVGP-sector de Maatschappij als Groep (MAG) is opgericht om deze expertise in te zetten ten behoeve van maatschappelijke vraagstukken. Wie doen er met ons mee?

Monique Leferink op Reinink is psychotherapeut, specialistisch groepstherapeut, supervisor en opleider. Ze werkt bij GGz Centraal en is bestuurslid van de NVGP, oprichter en coördinator van de NVGP-sector De Maatschappij als Groep en redacteur van dit tijdschrift.

Literatuur

Bion, W.R. (1961). *Experiences in groups*. London: Tavistock.

Brunning, H. & Khaleelee, O. (eds.) (2021). *Danse Macabre and other stories, a psychoanalytic perspective on global dynamics*. Oxfordshire: Phoenix Publishing House.

Daemen, M. (2020). De groep in tijden van corona. *Groepen. Tijdschrift voor groepsdynamica & groepspsychotherapie*, 15(4), p. 9-23.

Hertz, N. (2020). *De eenzame eeuw*. Amsterdam: Spectrum.

Hopper, E. (2009). The theory of the basic assumption of incohesion. *British Journal of Psychotherapy*, 25(2), p. 214-228.

Isaacs Russell, G. (2015). *Screen relations. The limits of computer-mediated psychoanalysis and psychotherapy*. London: Karnac Books.

Kraaijvanger, C. (2020). Na de coronacrisis wacht ons... grote maatschappelijke onrust. *Scientias.nl*, 15-09-2020.

Morgan, D. (ed.): *A deeper cut, further explorations of the unconscious in social and political life*. Oxfordshire: Phoenix Publishing House.

Nicolai, N. (2021) Splitsen, splijten en polariseren. *Groepen. Tijdschrift voor groepsdynamica & groepspsychotherapie*, 16(4), p. 27-38.

Nagel, C. (2021). Lack of containment, fake identities, and victimism as a new basic assumption mode. In Brunning, H. & Khaleelee, O. (eds.), *Danse Macabre and other stories, a psychoanalytic perspective on global dynamics*. Oxfordshire: Phoenix Publishing House.

Stein, M. (2021). Lord of the Flies: a psychoanalytic view of the gang and its processes. In *A deeper cut* (ed. David Morgan). Oxfordshire: Phoenix Publishing House, p. 247-269.

Vitale, S. (2021). Wie zijn we nu? *Groepen. Tijdschrift voor groepsdynamica & groepspsychotherapie*, 16(1), p. 77-83.
